

انسان‌شناسی، راهنماشناسی، هستی‌شناسی و معادشناسی و هم‌چنین محور انسان‌شناسی مشتمل است بر نیازهای انسان، ویژگی‌های او، شناخت ابعاد ظاهری و ابعاد معنوی انسان. محور راهنماشناسی شامل پیامبرشناسی، امام‌شناسی و قرآن‌شناسی است. محور هستی‌شناسی نیز ویژگی‌های جهان، ویژگی مخلوقات، فرشتگان و پدیده‌شناسی را در برمی‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: دعای عرفه، تحلیل محتوا، خداشناسی، انسان‌شناسی، راهنماشناسی

دعا در لغت

دعا به معنای فرا خواندن، صدا کردن، دعوت کردن است (قرشی، ۱۴۱۲: ۳۴۲). عبادت هم استغاثه و میل و رغبت به سوی خداست (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ۴۰۸/۱۹؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۵۷؛ ازدی، ۱۳۸۷: ۴۵۵/۲). ابن فارس در تبیین معنای ریشه این واژه می‌گوید: «هو أن تمیل الشيء إلیک بصوت و کلام یکون منک» (ابن فارس، ۱۳۸۷: ۲۷۹/۲): متمایل کردن چیزی به سمت خود با صدا و گفته است.

دعا در اصطلاح

دعا در اصطلاح اعلام نیاز بنده به معبود است. این اعلام نیاز به لغت یا الگویی خاص محدود نیست. دعا و نیایش از بنیادی‌ترین و مهم‌ترین مشخصات ادیان به شمار می‌رود. می‌توان گفت، دین بدون دعا بی‌معناست. بخشی وسیعی از ادبیات همه ادیان به دعا و مناجات اختصاص یافته است. دعا و مناجات آینه‌ای است که در آن احوال و احساسات و تجارب دینی و عرفانی مجال نمود و بروز می‌یابند (اکرمی، ۱۳۸۷).

دعا در قرآن

خداوند در آیه ۷۷ سوره فرقان در این‌باره فرموده است: «قل ما یعبؤا بکم ربی لولا دعاؤکم فقد کذبتم فسوف یکون لزاما»: بگو: اگر دعای شما نباشد، پروردگارم هیچ اعتنائی به شما نمی‌کند. درواقع شما به تکذیب پرداخته‌اید و به زودی [عذاب بر شما] لازم خواهد شد. از این آیه فهمیده می‌شود که جایگاه و منزلت انسان در نزد خداوند به اندازه دعا و ارزش او به قدر اهتمام به مناجات و عبادت اوست. همچنین در آیه ۴۳ سوره انعام فرموده است: «فلولا إذ جاءهم بأسنا تضرعوا و لکن قست قلوبهم

تحلیل محتوای دعای عرفه منسوب به امام حسین (ع)

دکتر زهره اخوان مقدم، استادیار و عضو هیئت علمی
دانشگاه علوم و معارف قرآن تهران
زهره حبیب‌پور، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته
علوم قرآن و حدیث دانشگاه شاهد

اشاره

دعای عرفه از جمله دعاهای معروفی است که در کتاب‌های ادعیه نقل شده و در روز عرفه به خواندن آن سفارش شده است. این دعا که منسوب به امام حسین (ع) است، مضامینی بسیار والا دارد و مانند کلاس درسی است و می‌تواند به‌عنوان بهترین منبع مورد استفاده عموم و خصوص قرار گیرد. نمودارهای سنجش فراوانی کلمات و موضوعات استخراج شده از جدول تحلیل محتوای این دعا نشان می‌دهند که مهم‌ترین و پرکاربردترین محور مطرح شده، محور خداشناسی شامل مؤلفه‌های صفات و افعال خدا، احکام الهی، اسمای خداوند و شعائر الهی است. سایر محورهای دعا به ترتیب فراوانی عبارت‌اند از:

...» پس چرا هنگامی که عذاب ما به آنان رسید، تضرع نکردند؟ ولی [حقیقت این است که] دل‌هایشان سخت شده است.

خداوند در این آیه شریفه هشدار می‌دهد که اگر کافران در دین تضرع و زاری می‌کردند، سختی، ناگواری و عذاب خویش را در آخرت از آنان برمی‌داشت و ناراحتی‌هایشان را برطرف می‌کرد. در آیه ۱۸۶ سوره بقره، دعا کلید رسیدن به آمل و آرزوها بیان شده است: «و إذا سألك عبادي عني فإني قريب أجيب دعوة الداع إذا دعان...» و هرگاه بندگان من از تو درباره من بپرسند، [بگو]: من نزدیکم و دعای دعاکننده را به هنگامی که مرا بخواند اجابت می‌کنم.

در آیه ۶۰ غافر نیز می‌فرماید: «و قال ربکم ادعونی أستجب لکم إن الدین یستکبرون عن عبادتی سیدخلون جهنم داخرین»: و پروردگارتان فرمود: مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم. در واقع، کسانی که از پرستش من کبر می‌ورزند، به زودی خوار در دوزخ در می‌آیند.

خداوند با این آیه شریفه توجه می‌دهد که ترک کردن دعا، استکبار و گردن‌کشی از پرستش و عبادت او سبب داخل شدن در آتش جهنم و عذاب خوارکننده آن است.

بررسی سند دعای عرفه

قدیمی‌ترین مصدر موجود این دعا کتاب «اقبال الاعمال» سیدبن طاووس، نگاشته قرن هفتم، است. در این کتاب هیچ‌گونه سند و مأخذی برای اصل دعا بیان نشده است. ابن‌طاووس پیش از نقل دعا می‌گوید: «و من دعوات المشرفه فی يوم العرفة دعاء مولانا الحسين بن علی صلوات الله علیه: الحمد لله الذی لیس لفضائه دافع». (ابن‌طاووس، ۱۳۷۶: ۷۴/۲).

مصدر دیگر برای این دعا «البلد الامین» تقی‌الدین کفعمی است. وی این دعا را از بشر و بشیر ذکر می‌کند: «قال بشر و بشیر فلم یکن له (ع) جهد إلا قوله یارب یارب بعد هذا الدعاء»: (کفعمی، ۱۴۱۸: ۲۵۸).

این دعای شریف سند متصل ندارد و در سند آن تنها پسران غالب بن بشر اسدی مطرح شده‌اند. در کتب رجالی، بشر را از اصحاب چهار امام اول (ع) دانسته‌اند (خویی، ۱۴۱۳: ۲۳۷/۴)؛ اما بشیر از یاران سیدالشهدا برشمرده شده است (نمازی شاهرودی، ۱۳۷۱: ۱/۲). گفتنی است، یکی از محققان معاصر در مقاله‌ای اثبات کرده است که بشر از یاران امام صادق (ع) بوده و لقب اباعبدالله به امام صادق (ع) نیز اطلاق می‌شده و مختص امام حسین (ع) به تنهایی، نبوده است (نک: خانی، ۱۳۹۲: ۹۴ - ۵۷).

نگاهی به بخش الحاقی دعای عرفه

دعای عرفه امام حسین (ع) در منابع دعایی شامل دو بخش است. در برخی از این منابع، مانند نسخه‌های قدیم اقبال الاعمال، این دعا تنها یک بخش دارد و با ذکر «یارب یارب» پایان می‌یابد. اما در برخی دیگر از کتب مانند بحار الانوار، مفاتیح الجنان و صحیفه حسینی، پس از ذکر «یارب یارب»، بخش دیگری آمده است که با عبارت «الهی أنا الفقیر فی غنای» آغاز شده و با عبارت «انک علی کل شیء قدیر» پایان می‌یابد. این عبارات، هرچند از نظر دلالتی زیبا هستند و در درجه‌ای بالا قرار دارند، ولی صرف این زیبایی دلیل بر انتساب آن به معصوم نیست؛ مانند بسیاری از اشعار و نثرهای عربی و فارسی که زیبا بودن متن دلیل بر صادر شدن آن از معصوم نیست (نک: کرباسچی، ۱۳۸۵: ۱۱۴).

در دو مورد از این عبارات کلمه «اغیار» به کار رفته است. برای مثال، در قسمتی از این فراز آمده است: «وانت الذی ازلت الاغیار عن قلوب احبائک».

در فرهنگ روایی، حتی یک مورد هم وجود ندارد که به ماسوی الله، کلمه اغیار اطلاق شده باشد. اما در کتب تصوف این کلمه به کار رفته و در کتاب «فتوحات مکیه» ابن عربی استفاده شده است. در دو مورد، کلمه «جذب» به کار رفته، مانند «واسلک بی مسلک اهل الجذب» که در ادعیه معصوم و روایات از آن استفاده نشده است (پیشین).

بنابراین دو احتمال وجود دارد: یا صوفیه آن را به کتاب‌های دعا افزوده‌اند و سیدبن طاووس، بدون توجه به این واقعیت، آن را در کتابش نقل کرده است و یا اینکه پس از ابن‌طاووس این بخش را به کتابش افزوده‌اند که این احتمال به واقع نزدیک‌تر است، زیرا در برخی از نسخه‌های کهن اقبال و در مصباح‌الزائر وجود ندارد (پیشین).

روش تحقیق

در پژوهش حاضر، دعای عرفه به روش تحلیل محتوا بررسی شده است. چگونگی یافتن و استخراج موضوعات، طبق مراحل زیر صورت می‌گیرد:

۱. تقسیم‌بندی جملات و عبارات دعا به بخش‌های مستقل؛
۲. کدگذاری هر یک از بندهای دعا؛
۳. شناسایی مفهوم هر یک از بندهای دعا؛
۴. شناسایی و انتخاب عنوان‌های کلیدی و موضوعات فرعی مرتبط با مفهوم هر یک از عبارات؛
۵. دسته‌بندی موضوعات فرعی؛
۶. استخراج موضوعات و محورهای اصلی دعا.

دعای عرفه امام حسین (ع) در منابع دعایی شامل دو بخش است. در برخی از این منابع، مانند نسخه‌های قدیم اقبال الاعمال، این دعا تنها یک بخش دارد و با ذکر «یارب یارب» پایان می‌یابد.

جدول تحلیل محتوای دعای عرفه

متن دعای عرفه به ۵۴۰ فراز تقسیم شده و در نهایت محورهای خداشناسی، انسان‌شناسی، راهنماشناسی، هستی‌شناسی، معادشناسی و ذکر «صلوات» استخراج شده‌اند.

اصل جدول به صورت کامل در حدود ۲۶ صفحه است. در نوشتار حاضر، به دلیل طولانی بودن دعا، فقط بخش ابتدایی آن بررسی می‌شود.

جدول ۱

تحلیل و شرح جدول

پس از تحلیل محتوا و شناسایی عبارات و نکات کلیدی و نیز تقسیم‌بندی دعا به عناوین فرعی و اصلی، محورهای کلی دعای عرفه شناسایی شدند. محور خداشناسی با فراوانی ۵۵ درصد، محور انسان‌شناسی با فراوانی ۳۶ درصد، محور راهنماشناسی با فراوانی ۳۳ درصد، محور هستی‌شناسی با فراوانی یک درصد و محور معادشناسی با فراوانی ۰/۱ درصد ارزیابی شدند. همچنین، مؤلفه «صلوات» به صورت مؤلفه‌ای مجزا انتخاب و با فراوانی دو درصد مشاهده شد.

جدول ۲ / نمودار ۱

۱. محور خداشناسی

محور خداشناسی خود به چند مؤلفه تقسیم می‌شود که شامل افعال خدا با فراوانی ۴۲ درصد، صفات خدا با فراوانی ۵۵ درصد، احکام خدا با فراوانی ۰/۷، اسمای خدا با فراوانی ۰/۷ درصد و شعائر الهی با فراوانی یک درصد است.

جدول ۳ / نمودار ۲

۲. محور انسان‌شناسی

محور انسان‌شناسی، پس از محور خداشناسی، بیشترین بخش را در دعای عرفه به خود اختصاص داده است و مؤلفه‌های نیازهای انسان، ویژگی‌های انسان، شناخت ابعاد ظاهری جسم انسان و شناخت ابعاد معنوی جسم انسان را در برمی‌گیرد. نیازهای انسان شامل درخواست‌های امام از خداوند است که به سه بخش تقسیم می‌شوند: نیازهای معنوی، مادی و روانی.

ویژگی‌های انسان شامل صفات انسان، ویژگی‌های اخلاقی و غیراخلاقی و خصوصیات ذاتی انسان است.

شناخت ابعاد ظاهری جسم انسان شامل مؤلفه‌هایی می‌شود که به اعضا و جوارح انسان اشاره می‌کنند و نیز مشتمل است بر شناخت ابعاد روحانی جسم انسان که به گواه بودن اعضا و جوارح در روز قیامت اشاره دارد.

نمودار ۳

۳. محور راهنماشناسی

محور راهنماشناسی شامل مؤلفه‌های پیامبرشناسی، امام‌شناسی و قرآن‌شناسی است. هرکدام از این مؤلفه‌ها خود به زیرمؤلفه‌هایی تقسیم می‌شوند که فراوانی آن‌ها در جدول ۴ آمده است.

جدول ۴

مؤلفه پیامبرشناسی شامل زیرمؤلفه‌های ویژگی پیامبر اکرم، ویژگی پیامبران، نشانه‌های پیامبران و اسامی پیامبران است. ویژگی پیامبر با عبارات «نبی، رسول و خاتمیت پیامبر» هرکدام دو بار و «عبد، بهترین خلق، امین وحی، بشیر، نذیر، سراج منیر، نعمت برای مسلمانان و رحمت برای جهانیان» هرکدام یک بار به کار رفته‌اند.

مؤلفه امام‌شناسی ویژگی اهل‌بیت عصمت و طهارت را در برمی‌گیرد که با صفات «طیبین و طاهریین، مخلصین، منتجبین، منتخبین و سادةالمیامین» به کار رفته‌اند.

در مؤلفه قرآن‌شناسی اسامی برخی سوره‌ها و ویژگی‌های قرآن کریم مانند «جامعیت قرآن، نور، کتاب ناطق، نبأ عظیم و قرآن حکیم» به کار رفته‌اند.

نمودار ۴

۴. محور هستی‌شناسی

محور هستی‌شناسی در دعای عرفه شامل «ویژگی جهان هستی، ویژگی مخلوقات و اسامی فرشتگان» و پدیده‌شناسی شامل «حرکت بادها، پدیدار گشتن مخلوقات و پدیدار شدن آسمان‌ها و زمین» است.

نمودار ۵ و ۶

مؤلفه

پیامبرشناسی شامل زیرمؤلفه‌های ویژگی پیامبر اکرم، ویژگی پیامبران، نشانه‌های پیامبران و اسامی پیامبران است

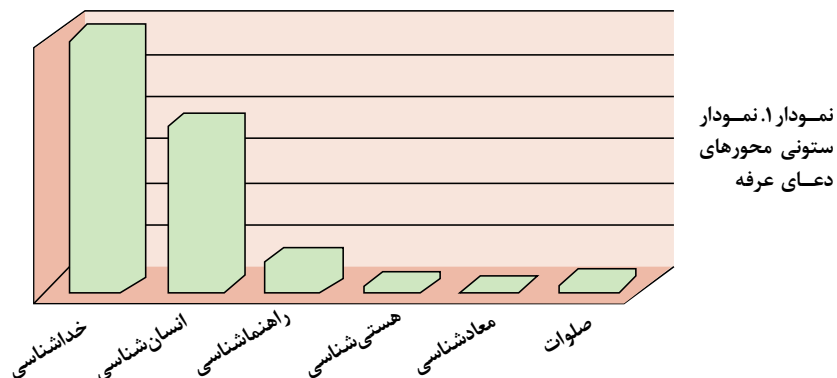
جدول ۱. تحلیل محتوای دعای عرفه براساس فرازهای آن

شماره فراز	فراز	زیرکد	زیرمؤلفه	مؤلفه	محور
۱	الحمد لله	حمد الهی	صفات ثبوتیه	صفات خدا	خداشناسی
۲	الذی لیس لقضائه دافع	نبودن دافع در حکم و فرمان الهی	حکم خدا	افعال خدا	
۳	و لا لعطائه مانع	نبودن مانع در عطای الهی			
۴	و لا کصنعه صنع صانع	نبودن صانع در مقابل صنع الهی	صنع خدا		
۵	و هو الجواد الواسع	گسترده بودن بخشش الهی	صفات ثبوتیه	صفات خدا	
۶	فطر اجناس البدائع و اتقن بحکمته الصنائع	بدیع بودن پدیده‌ها	بداعت	افعال خدا	
۷	لا تخفی علیه الطلایع	مخفی نبودن امور	صفات ثبوتیه	صفات خدا	
۸	لا تضیع عنده الودائع	ضایع نشدن امانت‌ها	امانت‌دار بودن	افعال خدا	
۹	جازی کل صانع	پاداش‌دهندگی به تمام مصنوعات	عدل الهی		
۱۰	و رایش کل قانع	سامان‌دهندگی خداوند	سامان دادن	افعال خدا	
۱۱	و راحم کل ضارع	رحیم بودن	صفات ثبوتیه	صفات خدا	
۱۲	و منزل المنافع	نزول منافع از سوی خداوند	نازل‌کننده	افعال خدا	
۱۳	الکتاب الجامع	جامع بودن کتاب الهی	ویژگی قرآن	قرآن‌شناسی	راهنماشناسی
۱۴	بالتور الساطع	نور بودن کتاب الهی			
۱۵	و هو للذوات سامع	شنونده دعا	صفات ثبوتیه	صفات خدا	خداشناسی
۱۶	و للکریات دافع	برطرف‌کننده گرفتاری‌ها			
۱۷	و للدرجات رافع	بالا برنده درجات			
۱۸	و للجباریه قانع	نابودکننده ستمکاران			

جدول ۲. توزیع فراوانی محورهای دعای عرفه

محور	خداشناسی	انسان‌شناسی	راهنماشناسی	هستی‌شناسی	معادشناسی	صلوات
فراوانی	۲۹۶	۱۹۸	۳۴	۶	۱	۸
درصد فراوانی	۵۵٪	۳۶٪	۶٪	۱٪	۰/۰۱٪	۲٪

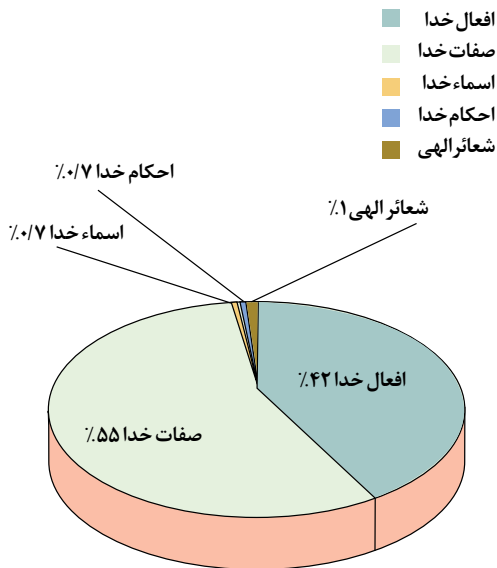
توزیع فراوانی محورهای دعای عرفه

جدول ۳. جدول فراوانی مؤلفه‌های خداشناسی

مؤلفه	زیرمؤلفه	فراوانی زیرمؤلفه	فراوانی مؤلفه	درصد فراوانی
افعال خدا	رازقیت	۲۲	۱۲۴	٪۴۲
	مالکیت			
	خالقیت			
	بداعت			
	سایر افعال خدا			
	نعمت‌های خدا به انسان	۹۳		
	الطاف خدا در حق پیامبران	۶		
نعمت‌های خدا به اقوام پیشین	۳			
صفات خدا	صفات ثبوتیه	۱۲۳	۱۶۵	٪۵۵
	صفات سلبیه	۴۲		
اسمای خدا	الله و اسماء	۲	۲	٪۰/۱۷
احکام خدا	اوامر و نواهی	۲	۲	٪۰/۱۷
شعائر الهی	خانه خدا	۲	۳	٪۱
	روز عرفة	۱		
مجموع فراوانی مؤلفه‌های خداشناسی		۲۹۶		

توزیع فراوانی مؤلفه‌های خداشناسی

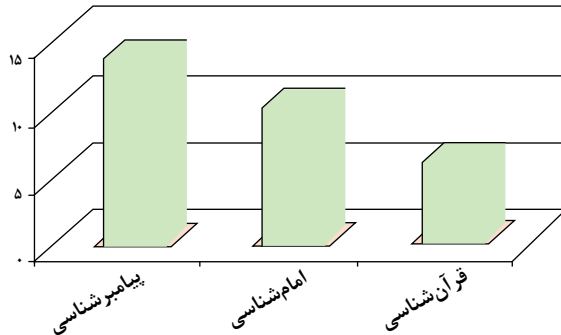

نمودار ۲. نمودار دایره‌ای مؤلفه‌های خداشناسی

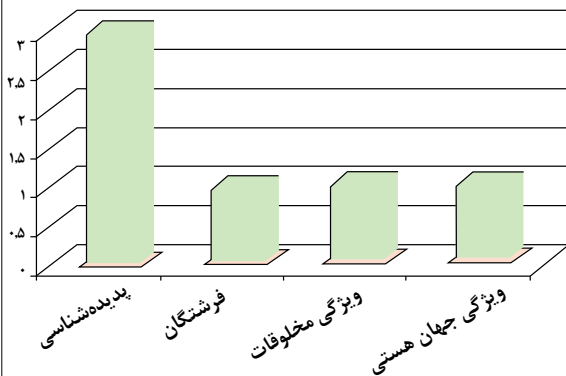
نمودار ۳. نمودار ستونی مؤلفه‌های انسان‌شناسی

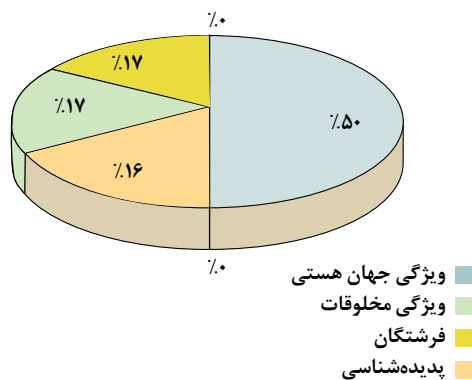
نمودار ۴. نمودار ستونی مؤلفه‌های راهنماشناسی

نمودار ۵. نمودار ستونی مؤلفه‌های هستی‌شناسی

نمودار ۶. توزیع فراوانی مؤلفه‌های هستی‌شناسی

با توجه به محورهای موجود در دعا و فراوانی هر یک می توان نتیجه گرفت که محور خداشناسی در این دعا فراوانی بیشتری دارد و بیانگر اهمیت موضوع خداشناسی است

۵. محور معادشناسی

محور معادشناسی تنها یک بار و آن هم با عبارت «ایک مردی» به کار رفته است.

صلوات در دعای عرفه

از آنجا که صلوات شامل «خداشناسی، پیامبرشناسی، امامشناسی و درخواست درود» است، به صورت مؤلفه‌ای خاص در نظر گرفته شده است و با هشت مورد فراوانی در این دعا دیده می‌شود.

نتیجه‌گیری

با توجه به محورهای موجود در دعا و فراوانی هر یک می‌توان نتیجه گرفت که محور خداشناسی در این دعا فراوانی بیشتری دارد و بیانگر اهمیت موضوع خداشناسی است که همواره مورد توجه معصوم (ع) قرار گرفته است. امام حسین (ع) با ذکر اوصاف خداوند، به برطرف کردن عقاید منحرف و شرک‌آلود زمان خویش مبادرت ورزیده و عقاید صحیح را در باب توحید و در قالب دعا، با زبانی شیوا و دلنشین، بیان فرموده است.

محور انسان‌شناسی با فراوانی ۳۶ درصد، پس از محور خداشناسی، مؤید حدیث شریف نبوی «من عرف نفسه فقد عرف ربه» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۲/۲) است. این فراوانی ناظر به این مطلب است که لازمه خداشناسی خودشناسی است و انسان برای اینکه به شناخت واقعی خداوند دست یابد، باید از خویشتن شروع و مراحل خودشناسی را طی کند. یکی از مراحل خودشناسی این است که انسان در چگونگی خلقت خویش تفکر کند، به نظم موجود در اعضای بدن، حرکات آن‌ها و نحوه ارتباطشان با یکدیگر بیندیشد و به قدرت خالق خویش پی ببرد. امام (ع) با الفاظ و عباراتی آهنگین و پررمز و راز به توصیف خلقت خویش پرداخته و الطاف الهی را یادآور شده است. ایشان با ذکر نیازها و درخواست‌های خویش، نیازهای اساسی انسان را، اعم از معنوی، مادی و روانی، برمی‌شمرد.

همچنین، در این دعای شریف به موضوع راهنماشناسی در ابعاد گوناگون، مانند شناخت و اعتقاد به رسولان الهی و خاتمیت پیامبر اکرم (ص)، شناخت و ایمان به ائمه معصوم (ع)، شناخت و اعتقاد به آیات الهی و کتاب خدا اشاره شده است. قرار گرفتن این سه مؤلفه در این دعا بیانگر این است که زمانی خداشناسی به کمال حقیقی

خویش می‌رسد که با اعتقاد به رسولان الهی و امامان معصوم و تمسک به کتاب خدا همراه باشد. قرار گرفتن مؤلفه‌های قرآن‌شناسی و امام‌شناسی در این دعا تأییدکننده حدیث ثقلین است. اعتقاد به قرآن باید با اعتقاد به اهل بیت عصمت و طهارت همراه شود و در غیر این صورت به گمراهی مبدل خواهد شد. زیرا بسیاری از معارف قرآن مانند متشابهات آن، از سوی امام بر حق شناخته می‌شوند. ائمه معصوم (ع) قرآن ناطق به شمار می‌آیند و ولایت آنان از سوی خداوند تعیین شده است. اگر کسی کتاب خدا را تصدیق کند، اما اهل بیت را باور نداشته باشد، به هدایت واقعی دست نیافته است.

همچنین، مؤلفه قرآن‌شناسی با الفاظی مانند کتاب جامع، سخن صادق خداوند، نور و فرقان معرفی شده است و این نشان می‌دهد قرآن مانند نوری است که انسان را از تاریکی‌های گناه و جهالت می‌رهاند و فرقانی است که راه تشخیص حق از باطل را به انسان نشان می‌دهد. اما امروزه دیده می‌شود، برخی افراد هدف واقعی قرآن‌آموزی را گم کرده‌اند و در اصوات و الفاظ قرآن غرق شده‌اند و از جنبه هدایتگری آن غافل‌اند.

منابع

۱. ابن طاووس، علی بن موسی. اقبال بالاعمال الحسنه فیما یعمل مره فی السنه. (۱۴۱۹ ق). تحقیق جواد القیومی الاصفهانی. انتشارات مکتب الاعلام الاسلامی. قم.
۲. ابن فارس، احمد بن فارس بن زکریا. معجم مقاییس اللغة. (۱۴۰۴ ق)، انتشارات مکتب الاعلام الاسلامی. قم.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرّم. لسان العرب. (۱۴۱۴ ق). انتشارات دارالفکر للطباعة. بیروت.
۴. ازدی، عبدالله بن محمد. الملاء. (۱۳۸۷ ش). انتشارات دانشگاه علوم پزشکی ایران. تهران. چاپ اول.
۵. حسینی زبیدی، محمدترقی. تاج العروس من جواهر القاموس. (۱۴۱۴ ق). انتشارات دارالفکر. بیروت.
۶. خانی، حامد. «دفاع از اصالت ادعیه اهل بیت (ع)، مطالعه موردی دعای عرفه». (۱۳۹۲ ش). دو فصل نامه علمی - پژوهشی حدیث پژوهی.
۷. خویی، سیدابوالقاسم. معجم رجال الحدیث. (۱۴۱۳ ق). انتشارات مجمع البحوث الاسلامیه. مشهد.
۸. قرشی بنایی، علی اکبر. قاموس قرآن. (۱۴۱۲ ق). انتشارات دارالکتب الاسلامیه. تهران.
۹. قمی، عباس (۱۳۷۶ ش). کلیات مفاتیح الجنان. انتشارات اسوه. قم.
۱۰. کرباسچی، محمد مهدی. بررسی متن، سند، شروح و نسخ خطی مصادر اولیه. (۱۳۸۵ ش). قسمت دوم: دعای عرفه (پایان نامه).
۱۱. کفعمی عاملی، ابراهیم بن علی. البلد الامین والدرع الحصین. (۱۴۱۸ ق). انتشارات مؤسسة الأعلمی للمطبوعات. بیروت.
۱۲. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی. زاد المعاد. مفتاح الجنان. (۱۴۰۱ ق). انتشارات مؤسسة الأعلمی للمطبوعات. بیروت.